

BIBLIOTHECA IUSTINOPOLITANA N. 8

Divina

Andreas Divus
Iustinopolitanus

Divina: Andreas Divus Iustinopolitanus

Izdala in založila / Editore:	Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, Trg Brolo 1, 6000 Koper Biblioteca centrale Srečko Vilhar Capodistria Piazza Brolo 1, 6000 Capodistria
Za izdajateljico /Per l'editore:	David Runco
Kraj in datum izdaje / Luogo e data di edizione:	Koper, Capodistria 2016
Izdaja / Edizione:	Prva izdaja / Prima edizione
Zbirka / Collana:	Bibliotheca iustinopolitana n. 8
Uredila / A cura di:	Gregor Pobežin, Peter Štoka
Prevod / Traduzione:	Gregor Pobežin, Peter Štoka
Jezikovni pregled / Revisione linguistica:	Gregor Pobežin, Ljuba Vrabec (slovenščina / sloveno) Ivan Marković (italijanščina /italiano)
Tisk / Stampa:	Luglioprint, Trieste
Naklada / Tiratura:	150 izvodov / copie
Nosilec avtorskih pravic / Detentore dei diritti d'autore:	Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper Biblioteca centrale Srečko Vilhar Capodistria

Izid publikacije sta finančno podprli

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Mestna občina Koper.

La pubblicazione è resa possibile grazie al supporto finanziario del Ministero per la cultura della Repubblica di Slovenia e del Comune città di Capodistria.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.124'06.09Divus A.(082)

DIVINA : Andreas Divus Iustinopolitanus / [uredila Gregor Pobežin, Peter Štoka ; prevod Gregor Pobežin, Peter Štoka]. - 1. izd. = 1a ed. - Koper : Osrednja knjižnica Srečka Vilharja = Capodistria : Biblioteca centrale Srečko Vilhar, 2016. - (Bibliotheca iustinopolitana ; n. 8)

ISBN 978-961-93771-2-3
1. Pobežin, Gregor

ISBN 978-961-93771-2-3
COBISS.SI-ID 284367616

KAZALO - INDICE

Uvodne besede

KAJETAN GANTAR

x

Andreas Divus iz Kopra – prevajalec Homerja

NEVEN JOVANOVIĆ

xx

Andrea Divo i čitanje Ilijade

MARKO MARINČIČ

xx

Lie quiet, Divus: Homerska prerojenja in rojstvo modernizma iz duha latinske preparacije

GREGOR POBEŽIN

xx

Andreas Divus - uganka na pragu moderne dobe

PETRA ŠOŠTARIĆ

xx

Andrea Divo i njegov prijevod Teokrita

NIVES ZUDIČ ANTONIČ

xx

Andrea Divo e la cultura umanistica a Capodistria

PETER ŠTOKA

xx

Značilnosti nastanka knjižnih izdaj latinskih prevodov Homerja v 16. in 17. stoletju

NEVEN JOVANOVIĆ
Filozofski fakultet - Sveučilište u Zagrebu

ANDREA DIVO I ČITANJE ILIJADE

Quand on lit trop vite ou trop doucement on n'entend rien.
Blaise Pascal, *Pensées*, Fragment *Vanité* 28

Izveček

Prispevek tematizira marginalije oz. obrobne naslove, ki spremljajo tiskano besedilo in služijo bralcu za orientacijo, navedene pa so tudi v kazalu. Medtem ko v Aldovih izdajah Divove Iliade marginalij ni, jih Pocatelova izdaja, ki se naslanja na Vallovo izdajo, vsebuje. Marginalije imajo konkretno pedagoško vrednost, idealni bralec pa, ki preučuje marginalije ob Divovi *Ilijadi*, ni zgolj nekdo, ki želi obvladati grški jezik, pa tudi ne nekdo, ki želi kar najhitreje »prelistati«¹ Homerjevo delo, pač pa je to učenec, ki vzporedno z grškimi jezikovnimi kompetencami razvija tudi latinske retorične kompetence.

Astratto

Il contributo si occupa dei marginalia ovvero delle annotazioni poste al margine del testo e dei titoli dei capitoli, che aiutano il lettore a orientarsi meglio, sono, infatti, citate anche nell'indice. Mentre le edizioni Aldine dell'Iliade del Divo non hanno marginalia, queste sono invece presenti nell'edizione di Pocatela, che si basa sull'edizione del Valla. I marginalia hanno valore didattico specifico, il lettore ideale che le esamina leggendo l'Iliade del Divo infatti, non è qualcuno che vuole imparare la lingua greca e "sfogliare" velocemente l'opera di Omero, ma

uno studente, che oltre alla padronanza della lingua greca ha interesse a sviluppare la retorica latina.

Kome su namijenjeni prijevodi Andree Diva? O odgovoru na to pitanje ovisit će i naša procjena njihove vrijednosti. Procjena će, naravno, biti nepovoljnija budemo li od prijevoda očekivali nešto što njihovom autoru nije bilo na umu. Jednako tako, procjena će biti nepovoljnija budemo li čitali prebrzo ili presporo – odnosno, posvetimo li prijevodima premalo ili previše pažnje.

Prikazujući razvoj latinske vulgate Homerove *Ilijade* od šezdesetih godina XIV. st. do konca XVII. st, Robin Sowerby analizirao je prijevode Homera iz pera Andree Diva na oko četiri stranice (uz nešto kasnijih napomena). Sowerbyja su zanimala četiri aspekta: Divov odnos prema ranijim prijevodima, točnost Kopraninova rada, sholije i parafraze kao pomagala (kroz njihov utjecaj na točnost prijevoda), te povijest teksta prijevoda.¹

Bez posebne želje da branim vrijednost Divova prijevoda, upozoravam da Sowerby ocjenjuje unekoliko neprikladnim kriterijima. Popisujući Divove pogreške, američki filolog (možda i nesvjesno) zauzima poziciju profesora koji ispravlja studentske radove.² Sowerbyja ne zanima mogućnost da Divu i ljudima njegova doba nisu bila na raspolaganju onakva referentna pomagala kakva imaju moderni studenti – od rječnika, preko gramatika i komentara, do prijevoda na vernakulare – jednako kao što ga ne zanima ni mogućnost da su ljudi Divova doba na tekst i njegove svrhe gledali *drugačije* od nas – da možda nisu tražili uvijek i postojano interpretacije koje su etimološki točnije ili semantički precizne.³

¹ Sowerby, *The Homeric Versio Latina*. Sowerby upozorava i na neočekivane razlike dvaju prvih izdanja *Ilijade* koja su se pojavila iste godine u Veneciji; kod Divova "standardnog" izdavača, Giacoma Pocatele (Jacoba de Burgofranco), tekst je lošiji u odnosu na onaj objavljen kod Melchiorrea Sesse starijeg.

² Na primjer, Sowerby, isto: "Divus generally made sense of Homer, but occasionally follows Leontius' mistranslations"; "the sense requires a causal conjunction, not the temporal *postquam*"; (prevodeći ἐκηβόλος) "Divus has chosen jaculans to render -βόλος. It is an unthinking choice, for jaculor is not a suitable word for an archer, as it denotes the action of throwing a missile from the hand".

³ Sowerby, isto. Kada ocjenjuje "Leontius' *procul sagittans*, 'shooting arrows from afar,' does convey coherent meaning, whereas the Latin of Divus is stranger than the Greek, and, unlike the Greek, cannot be explained etymologically", Sowerby ne želi razmotriti mogućnost da Kopranin, preferirajući neobično *longeiaculans* umjesto *procul sagittans*, daje prednost lingvističkom kalku (reprodukciji složenice) i etimologiji (-βόλος < βάλλω prema iaculans < iaculor < iacio) pred parafrazom.

Napokon, Sowerby priznaje da je Divov prijevod namijenjen kao dopuna grčkome tekstu, ali – obzirom da je američki filolog zainteresiran prvenstveno za uspostavu rodoslovnog stabla prijevoda *Ilijade* na latinski, za otkrivanje tko je prepisivao od koga i tko je prevodio točnije – on se ne pita *kome* je mogla biti namijenjena takva dopuna, kao i *kome nije* bila namijenjena. S tog aspekta Divov rad primjerenije procjenjuje de la Fuente Santo: “Es solo un trabajo instrumental, apto para llegar a conocer a los mencionados autores griegos, sin alardes de estilo ni figuras retóricas.”⁴ De la Fuente Santo tako polazi od onoga što je sam Divo istaknuo i u posvetnom pismu Vergeriju i u naslovu popratne pjesme, gdje se objavljuje da su prijevodi namijenjeni svima *qui Graecae linguae student, studiosis Graecarum literarum*.

Kako to obično biva, ovaj odgovor nažalost nije dovoljan. On otvara daljnje nedoumice. Grčki se jezik i književnost mogu, naime, učiti i proučavati na različitim razinama. Nije isto kad netko čita po prvi put, ili kad se tekstu vraća uvijek iznova kroz nekoliko desetljeća; nije isto kad netko čita tekst lingvistički, tekstološki, retorički, književno-kritički, književno-teorijski, ili radi čistoga čitateljskog užitka; nije isto kad netko čita u sebi ili naglas, nije isto kad netko čita brzo ili sporo.

Stoga treba preformulirati naše početno pitanje. Kad se pitamo kome su namijenjeni Divovi prijevodi, zanima nas zapravo tko je njihov idealni čitalac. Pritom pretpostavljamo da će nam rekonstrukcija tog čitaoca reći nešto o svijetu u kojem je Andrea Divo djelovao, da će nam pomoći da taj svijet bolje razumijemo, ili barem da postanemo svjesniji točaka na kojima se naš svijet s tim svijetom *ne podudara*.

Uz nešto uobičajenih spekulacija, u ovom ću radu Divova idealnog čitaoca rekonstruirati na osnovi dviju vrsta tragova: onih koji su na stranicama Divovih knjiga ostavljeni, i onih koji nisu.

Marginalni naslovi kao skica čitaoca

Proučavanja Divovih prijevoda dosad su se bavila samim tekстом. Nije posebno isticano da taj tekst prate tiskane marginalije – točnije,

⁴ Fuente Santo, Juan de la. Introducción, str. XLIX-L.

marginalni naslovi.⁵ Oni pomažu čitalačkoj orijentaciji, a ponavljaju se i u kazalu (*Index rerum memorabilium quae passim in Iliade continentur*). Za razliku od stihovanih i proznih sažetaka pojedinih pjevanja, koje Divo prevodi s grčkog, marginalnih naslova nema u Aldovim izdanjima *Ilijade*. Nisam ih našao ni u talijanskim izdanjima Vallina proznog prijevoda. Javljaju se tek, zajedno sa stvarnim kazalom, u izdanjima Valline *Ilijade* objavljenim u Kölnu. Najranije je od takvih izdanja ono koje je tiskao Hero Alopecius (1522).⁶

Divova *Ilijada* u Pocatelovu izdanju dobar dio marginalnih naslova preuzima doslovno iz Valle. Ova okolnost pokazuje da vrijedi razmisliti o odnosu Divova *ad verbum* prijevoda i Valline verzije *ad sensum*. U Pocatelovu izdanju, međutim, nalazimo i nove marginalije; od primjera koje smo naveli iz drugog pjevanja novi su *Iupiter ceteris alijs dormientibus somnum non capit* i *Princeps solidam noctem dormire non debet*.⁷ Provedeno sondažno istraživanje, kojim su marginalije Divova izdanja uspoređena s onima iz Vallina kelnskoga u *Ilijadi* Γ, I, Ψ i Ω, posvuda je pokazalo da marginalnih naslova u Divovu tekstu ima više nego u Vallinu, s tim da su razlike u formulacijama sadržajno podudarnih marginalija manje i rjeđe u pjevanjima Γ i I, no u Ψ i Ω one su učestalije i drastičnije. Također, u Ψ i Ω kod Valle nalazimo marginalne naslove koji *nisu* preuzeti u Divov tekst – toga u Γ i I naprosto nema.⁸

⁵ Za klasifikaciju i terminologiju marginalija usp. Lučin, O marginalnim bilješkama u Juditi. Pocatelovo izdanje (Homerus i Divus, *Ilias*) citirano je prema digitalnom faksimilu primjerka Bavorske državne knjižnice.

⁶ Bradley, *Constructions of Authorship in Valla's Iliad*, pretpostavlja da je nepoznati priređivač marginalija bio Nijemac, možda povezan s kelnskim sveučilištem. Divovo (pariško) izdanje Bradley citira kao dodatni primjer "ekstenzivnog kazala".

⁷ Uvođenje novih marginalija, uz zadržavanje starih, katkad ima neočekivan učinak. Marginalni naslov *Principis cura*, u kelnskim knjigama smješten uz Vallino *Haud decet uirum primum, cuius tutelae populi commissi sunt, et in cuius aura pendent rerum tanta momenta, solidam dormire noctem*, u Pocatelovu izdanju stoji uz Divov prijevod *Stetit autem super capite Nelei filio similis Nestori: quam maxime senum honorabat Agamemnon. Huic se assimilans allocutus est diuinus somnii Deus*. Međutim, dio koji sadržajno odgovara Vallinu, *Dormis Atrei fili ualde prudentis equum domitoris? Non oportet per totam noctem dormire consiliarium uirum: Cui populi sunt commissi, et tot curae sunt*, dobiva *nov* marginalni naslov, spomenuto *Princeps solidam noctem dormire non debet*.

⁸ Vidi Dodatak ovom radu, u kojem donosimo usporedbu marginalija uz Vallin i Divov latinski prijevod *Ilijade* Γ, I, Ψ i Ω, prema Alopeciusovu izdanju Valle (Köln 1522) i Pocatelovu izdanju Diva (Venecija 1537).

Bradley zaključuje da marginalni naslovi i kazalo uz Vallin prijevod “uvećavaju didaktičku vrijednost” i “čine vlastitu interpretativnu leću”. Po mišljenju istraživačice, ti paratekstovi naglašavaju autorsku prisutnost prevodioca, čak nauštrb tradicionalna homerskog čitanja; pomoću njih “nepoznati urednik stvara vlastitu verziju *Ilijade*”, katkad slijedeći Valline nakane, katkad ih “suptilno podrivajući”.⁹ Bradley primjećuje da kazalo uz Vallinu prijevod znatnu pažnju posvećuje retoričkoj dimenziji Homerova djela, npr. posebno bilježeći *comparationes* (*Comparatio amnis*, *Comparatio aquilae*, *Comparatio asini*). Napokon, samo postojanje kazala kao “informacijskog pomagala” potiče nelinearno čitanje *Ilijade*, njezinu “dekonstrukciju” na niz egzempla i *loci communes*.¹⁰

Pristup sličan onome anonimnog kelnskog urednika zapažamo i u Divovoj *Ilijadi*. Neki od marginalnih naslova kod Diva ističu važne momente radnje – kako one “naratološke”, koji olakšavaju praćenje priče (iz *Ilijade* Γ npr: *Paridis temeritas*, *Alexander prouocat fortissimum quenquam*, *Tremor Paridis*, *Hectoris reprehensio in Paridem*, *Paris Hectori*), tako i one koji ističu glasovite epizode (*Helena spectatrix sui certaminis enarrat Priamo Graecorum ducum nomina*, *Venus Alexandrum liberat*, *Helena ad Paridem in cubiculum intrare coacta a Venere*). Daljnja skupina naslova upozorava na retorički vrijedna opća mjesta (*Deorum dona nemini obijcienda*, *Iuuentus instabilis*), egzemplarne motive (*Thersitę importunitas ac loquacitas*, *Grea anus Helenę fidissima comes*) ili na lokacije humanistima zanimljivih antičkih *realia* (*Castor equorum domitor*, *Achilles cithara canit*, *et cuius sit*, *Aper deuastans agrum Calydonium*).

Smatram, na tragu Bradley ali ne posve suglasan s njezinim tumačenjem, da marginalni naslovi otkrivaju dodatni pedagoški cilj Divova doslovnog prijevoda. Naslovi svakako olakšavaju čitaocu snalaženje u Homerovu tekstu, pokazujući npr. gdje nečiji govor završava, informirajući

⁹ Bradley, n. dj.

¹⁰ U daljnjoj interpretaciji Bradley, n. dj, tumači ovu “paratekstualnu *Ilijadu*” i kroz tretman ženskih likova (“The female characters... are rarely identified alone but instead usually appear modified by a passive verb and thus defined by their interaction with men. For example, Bryseis is repeatedly referred to in the phrase, Aufertur ab Achille Bryseis..., and although her name is the subject of the clause, it does not appear until after Achille”) i kroz odnos nepoznatog urednika prema Valli (“the reference to Laurentius suggests a familiarity in the use of the Italian humanist’s first name, and it also emphatically positions the translator as distinct from the author of the paratextual materials. Likewise, the passive use of uidetur produces a tension between the editorial voice and that of the translator”). Ovo smatram manje poticajnim dijelom njezine interpretacije.

tko to govori. Oni služe i akulturaciji, upozoravajući čitaoca na glasovita mjesta i znamenite epizode. Ali oni čitaoca potiču i da usavršava vlastitu retoričku *copia verborum*. Treba imati na umu da se tako postupa u *ad verbum* prevedenu tekstu – u tekstu koji je namjerno *neobičan* i začudno preveden, koji je namjerno oblikovan *protiv* stilskih konvencija dotjeranog latinskog izražavanja, u tekstu gdje prevladava stilski registar koji Angloamerikanci nazivaju *translationese*. Isticanje zanimljivih općih mjesta i mitoloških *realia* na marginama takva prijevoda implicitno poziva čitaoca da Homerov sadržaj *prestilizira*, da aktivira vlastitu latinsku kompetenciju kako bi mislima *Ilijade* dao stilski prihvatljivu latinsku formu. Time se, nadalje, implicira da čitalac adekvatnu latinsku kompetenciju već posjeduje, ili da njezino posjedovanje poželjno. Dok je Vallina *Ilijada* gotov primjer latinske elegancije,¹¹ Divov je Homer izazov čitaocu da eleganciju izraza ostvaruje sam.

Idealni čitalac koji se nazire iz proučavanja marginalija uz Divovu *Ilijadu* tako nije samo netko tko želi savladati grčki, niti netko tko želi što brže “proći” kroz Homerovo djelo; to je učenik koji paralelno s grčkom jezičnom razvija i latinsku retoričku kompetenciju, koji Homeru pristupa ne samo kao zbirci nepoznatih jezičnih podataka, već kao djelu *poetarum omnium principis*, tekstu čije motive i misli vrijedi usvojiti radi usavršavanja vlastitog stvaralačkog umijeća.

Marginalne bilješke kao znak razina čitanja

Daljnje podatke o idealnom čitaocu Divove *Ilijade* pokušat ćemo izvesti iz onoga čega u Divovoj knjizi *nema*. Na nekoliko ćemo primjera, naime, razmotriti što su sve Divovi prethodnici i suvremenici bilježili na marginama Homerova teksta, a u Divovoj verziji nije prisutno (ili je prisutno tek implicitno).

¹¹ Potvrđuju to i rukopisne marginalije na stranicama primjerka Alopeciusova izdanja iz Bavarske državne knjižnice. Ondje je, prilično krupnim, gotovo školskim rukopisom, netko ispisivao stilski i retorički atraktivne Valline izraze i misli poput *Redire in gratiam; Fine autem edendi bibendique facto; Tantus denique hominum numerus, quantus florum in his campis foliorumque; Nec si decem mihi ora cum totidem linguis essent, indefatigabilis uox.*

Poticaj je ovakvom pristupu Sowerbyjeva napomena da se Divo sholijama uz Homera koristio *intelligentno*.¹² Ocjena je laskava, ali današnjeg čitaoca može zvesti i na krivi put. I previše je lako pretpostaviti, uzeti zdravo za gotovo, da je Divov zadatak bio sličan zadatku nekog prevodioca našeg doba – da je Divo trebao naprosto ustati i otići do police s knjigama, ili posjetiti dobru knjižnicu, da bi uzeo nešto poput Erbseova standardnog izdanja sholija (*Scholia Graeca in Homeri Iliadem* I-VII, Berlin 1969-1988) i “intelligentno ga iskoristio”.¹³ Put do znanja bio je u renesansi, međutim, znatno tegobniji. Arsenal podataka kojim danas raspolažemo, orgnaiziran i kondenziran u čitavim nizovima stoljećima strpljivo sastavljenih i popravljenih, tiskanih i pretiskivanih rječnika, gramatika, komentara i kritičkih izdanja (i samih zasnovanih na nizovima ranijih izdanja), u renesansi je tek trebalo *osvojiti*. Zadatak je tražio prije borbu nego li “mravlji rad”.

Razmišljajući o Divu i sholijama, Sowerby se ne bavi pitanjem kojim su obliku te sholije bile, i otkud Divu pristup njima. Je li se Kopranin koristio rukopisnim primjerkom – je li možda imao pristupa čak jedinstvenom marčanskom kodeksu Venetus A, najstarijem sačuvanom potpunom tekstu *Ilijade* (kodeks, jedan od onih koje je kardinal Bessarion 1468. darovao Mletačkoj Republici, u Divovo se vrijeme nalazio u Duždevoj palači)?¹⁴ Ili je Divo imao primjerak sholija pripisivanih Didimu, tiskanih u Rimu 1517. kao *Homeri interpres pervetustus*, a u Aldovom izdanju iz 1521. kao *Scholia palaia te, kai panu ôphelima eis tēn tou Omērou Iliada, kai eis tēn Odyssea – Interpretationes et Antiquae, et perquam Utiles in Homeri Iliada, nec non in Odyssea*? O konkretnom Divovu izvoru sholija Sowerby se ne izjašnjava, vjerojatno zato što ništa nije

¹² Sowerby, n. dj.: “in Divus intelligent use of the scholia had sometimes led to improved readings, particularly in the version published by Sessa”.

¹³ Još neke formulacije u Sowerby, n. dj, potiču dojam da je korištenje sholijama samorazumljivo: “Divus was helped in his revision by the Attic paraphrase of the Homeric Greek which could be extracted from the scholia minora”; “Many of Divus’ renderings ultimately derive from a not very discriminating use of these scholia or from the paraphrase based upon them”.

¹⁴ O kodeksu Venetus A v. Dué, *Recapturing a Homeric Legacy: Images and Insights from the Venetus A Manuscript of the Iliad*.

moguće utvrditi; nažalost, istraživač ne dokumentira ni *kako* je ustanovio da se Divo koristio sholijama.¹⁵

Do intenzivnijih arhivskih i tekstoloških istraživanja, pitanje Divo-va odnosa prema sholijama ostaje u području *ignoramus et ignorabimus*. No, sama mogućnost da se Kopranin – vjerojatno povezan s Venecijom i njezinim školskim, čak i visokoškolskim miljeom – koristio sholijama, možda čak onima sa stranica *Venetus A* kodeksa, navodi nas i da se zapitamo: što je Divo ondje mogao naći?

Srećom, upravo što se tiče kodeksa *Venetus A*, danas nam je na raspolaganju – uz nekoliko tiskanih kritičkih izdanja sholija i jednu faksimilnu reprodukciju – zasad nedovršeno, ali već vrlo upotrebljivo i lako dostupno digitalno znanstveno izdanje teksta i sholija kodeksa, popraćeno vrlo kvalitetnim fotografijama stranica rukopisa. To izdanje nastaje u okviru projekta *Homer Multitext*.¹⁶ Smatram da nas upravo ono daje najbolji uvid u upravo *sve* što su na stranicama kodeksa Bessarionove zbirke mogli zateći Andrea Divo i ljudi njegova doba. Usto, projekt *Homer Multitext* osigurava i podršku koja je nama današnjima nužna da bismo mogli ići stopama renesansnih čitatelja Homera.

Prikazat ćemo, primjera radi, tekst i sholije nekoliko stihova *Ilijade* (B 190-200) te ih usporediti s latinskim prijevodima.

Venetus A, nastao u X. stoljeću, u Italiju prenesen u XV, ne samo da donosi cjelovit tekst *Ilijade*, već je i popraćen vrlo pomno organiziranim sustavom sholija. Glavni je Homerov tekst doslovno okružen trima korpusima bilježaka, izvedenim uočljivo drugačijom vrstom grčkoga pisma (tzv. minuskula). Jedan je korpus na vanjskim, prostranijim marginama, drugi na unutarnjim, blizu uveza knjige; treći je interlinearni. Kasniji su sholijasti mjestimično dodavali daljnje bilješke – tako reći, na marginama margina – kao i, ondje gdje je bilo potrebno, ispravke (unosile su ih dvije različite ruke) pa i interlinearnu parafrazu (djelomično, do B 188).¹⁷

¹⁵ Sowerby iznosi i neke zbunjujuće tvrdnje. Ubrzo nakon kategorične ocjene da se Divo “pomagao atičkom parafrazom homerskoga grčkog” iz *scholia minora*, istraživač konstatira da na jednom mjestu “Divus has not heeded the scholiast but has seen fit to alter Leontius.” Čini se da ni sam američki filolog nije siguran što bi trebao misliti: “He may have been working directly from the paraphrase. This seems unlikely as μαρτοβόλος has not found its way into the printed Graeco-Latin lexica. Or he may have picked up the phrase from another translator.”

¹⁶ Dué i Ebbott. *The Homer Multitext project*.

¹⁷ Blackwell i Dué, *Homer and History in the Venetus A*, 6-7.

U drugom pjevanju *Ilijade*, Agamemnon se odlučuje na ponešto rizičan potez: da bi iskušao spremnost grčke vojske, održi im govor kojim objavljuje da je dosta bilo opsade Troje, da se sad vraćaju kući. Na to vojnici – mimo vojskovođina očekivanja – pohrle u brodove, i na njihovim je zapovjednicima da ih zaustave. Tu je posebno učinkovit Odisej. On se obraća i uglednijim i manje uglednim Grcima, svakome onako kako status nalaže. Uglednijima Odisej govori (prema tekstu u *Venetus A*, B 190, u izdanju projekta *Homer Multitext*): δαιμόνι', οὗ σε ἔοικε κακὸν ὥς δειδίσσεσθαι.

Tzv. *glavne marginalne sholije* stih komentiraju ovako:

δαιμόνι· αὕτη ἡ λέξις τῶν μέσων ἐστὶ καὶ δηλοὶ ἀμφοτέρω ὅτε μὲν ἐπὶ ἐπαίνων λεγόμενῃ οἶον θεῖε. μακάριε· μέγιστε ἀγαθέ ὅτε δὲ ἐν ψόγῳ· ἄφρον καὶ ματαιε· ἡ χειρίστε καὶ φαῦλε ὅτε μὲν οὖν φησὶ θεῷ προσφέρει. ἥσσονα λέγει ἢ κατα θεόν· ὅτε ἀνθρώπῳ ὑπερεχοντα ἄνθρωπον ὥς δηλοῦσθαι ἥσσονα μὲν θεοῦ ὑπερεχοντα δὲ ἀνθρώπου *

(urn:cts:greekLit:tlg5026.msA.hmt:2.307)¹⁸

Višeznačni termin oslovljavanja δαιμόνι' glosiran je i interlinear-nom sholijom:

ὦ βέλτιστε
(urn:cts:greekLit:tlg5026.msAil.hmt:2.344)

Glagol δειδίσσεσθαι također je glosiran interlinearno. Vrijedi uočiti da se do njegova značenja stiže svojevrsnom trijagulacijom – glose fiksiraju različite krajeve semantičkog polja koje (prema mišljenju glosatora) glagol pokriva:

¹⁸ Prema *Duē i Ebbott. The Homer Multitext project*. Obzirom da se radi o internetski dostupnom izdanju, radi identifikacije navodimo jedinstveni identifikator sholije (URN) prema kojem ju je moguće pronaći s obrasca na adresi www.homermultitext.org/hmt-digital/svcforms. *Homer Multitext* bilježi i rukopisne pokrate, koje su ovdje razriješene (pokrata nije zadržana). Dvostruka zvjezdica označava završetak bilješke. "Didimove" sholije u Manucijevu izdanju 1521. donose vrlo sažetu verziju ove bilješke, i ništa više uz navedene stihove.

εὐλαβεῖσθαι φοβεῖσθαι

(urn:cts:greekLit:tlg5026.msAil.hmt:2.345)

Da je autor glavne marginalne sholije imao jak razlog za komentar višeznačnosti oslovljavanja, dokazuje vrlo blisko ponavljanje identične riječi. U B 200 Odisej – koji je prije ljubazno nagovarao vođe – sada grdi ljude “iz naroda”:

δαιμόνι' ἀτρέμας ἦσο καὶ ἄλλων μῦθον ἄκουε

Interlinearno se glosira samo δαιμόνι':

φauλότατε

(urn:cts:greekLit:tlg5026.msAil.hmt:2.360)

Kako Divo tretira homersku višeznačnost? Evo prijevoda B 190 i 200:

Diuine non te decet ut timidum trepidare (B 190)

Diuine quiete sede, et aliorum uerba audi (B 200)

Valla je navedena mjesta preveo ovako:

Daemonie, haud decet te, uelut unum e uulgo ac gregarium militem, sic timidum belli

Daemonie tace ac sede, auditurus aliam orationem eorum qui te sunt dignitate ac uirtute superiores

Očito je, dakle, da se Divo odmiče od Valle birajući “čistu” latinsku riječ, a ne tuđicu; pritom izbjegava mogućnost isključivog shvaćanja *in malam partem* (zbog etimološke veze s *daemon*, grecizam *daemonius* u kulturi oblikovanoj kršćanstvom bio bi *u oba stiha* povezan prvenstveno sa zlodusima). Začudnost koju je Valla ostvario posuđenicom iz grčkog Divo nadomješta kalkom (također uz djelomičnu fonetsku podudarnost). Ako je Divo nešto znao ili razmišljao o višeznačnosti homerskog oslovljavanja, to nije vidljivo iz prijevoda; možda bi se tek pažljiv čitalac

mogao začuditi kako to Odisej čovjeka iz naroda, grdeći ga, oslovljava s *divine*. Divo, poput Valle, usmjerava čitaočevu pozornost na upotrebu iste riječi u različitim kontekstima – ali odlučnije od Valle pomaže čitaocu koji vlada latinskim.¹⁹

U kodeksu Venetus A, B 192-197 obilježeni su kritičkim znakovima koje je u izdanje Homera unio još Aristarh sa Samotrake (oko 220. - oko 143. p. n. e). Stih 192 ima antisigmu s točkom (ἀντίσιγμα περιεστιγμένον), stihovi 193-197 obele (ὀβελός), a stih 196 istaknut je i znakom dipole s točkom (διπλὴ περιεστιγμένη) i asteriskom (ἀστερίσκος).

192 οὐ γάρ πω σάφα οἶσθ' οἷος νόος Ἀτρεΐδαο·
 193 νῦν μὲν πειρᾶται· τάχα δ' ἴψεται υἷας Ἀχαιῶν
 194 ἐν βουλῇ δ' οὐ πάντες ἀκούσαμεν οἷον ἔειπε·
 195 μὴ τι χολωσάμενος ῥέξῃ κακὸν υἷας Ἀχαιῶν·
 196 θυμὸς δὲ μέγας ἐστὶ διοτρεφέος βασιλῆος·
 197 τιμὴ δ' ἐκ Διὸς ἐστι· φιλεῖ δέ ἐ μητίετα Ζεὺς·
 (urn:cts:greekLit:tlg0012.tlg001.msA:2.192-2.197)

Za Aristarha, antisigma s točkom značila je da jedan stih ili više njih ponavlja nešto što je već bilo rečeno, te se takvi stihovi mogu smatrati redundantnima. Obeli su označavali stihove koje je Aristarh smatrao nedostojnima Homera (najčešće jer su nedolični, neumjesni ili redundantni), te ih treba isključiti iz teksta – premda su u tekstu ostali, kako se dojmljivo izrazio Aristonik iz Aleksandrije pišući o Aristarhovu sustavu znakova, “ὥς τοῖς νεκροῖς τῶν ἀνθρώπων”, “kao što se postupa s mrtvim ljudima”, čija tijela ostaju još neko vrijeme izložena da bi im se odala počast.

Diple s točkom obilježavala je stih u kojem je Aristarh čitao drugačije nego jedan od njegovih prethodnika iz Aleksandrijske knjižnice, Zenodot. Napokon, asterisk je upozoravao na stihove koji se javljaju i

¹⁹ Za razliku od Valle i Diva, osamnaestostoljetni je prevodilac *Ilijade*, Dubrovčanin Rajmund Kunić (1719-1794), u svome prepjevu eksplicitno iskazao svijest o višeznačnosti na koju upozorava sholijast. Kunić, *Ilias* 2, 214–215: o bone, quid trepidas? non te decet esse paventi / Assimilem – 2, 228-229: Quin tacitus, malesane, sedes, audisque loquantur / Quidnam alii, tibi qui praestant? Kunićev je tekst najlakše dostupan u Jovanović, *Croatiae auctores Latini*.

drugdje u *Ilijadi*, a Aristarh je smatrao da mogu stajati i ovdje (tj. da nisu suvišni ili greškom umetnuti).²⁰

Ovakvu kritičkom aparatu nema ni traga u Aldovu grčkom tekstu *Ilijade*, pa ni u Divovu prijevodu. Oba su izdanja namijenjena prvenstveno čitanju, upoznavanju s Homerom (i homerskim jezikom) u već opisanoj kombinaciji učenja jezika i retorike. Uspostava teksta, procjena “autorstva”, odnosno opravdanosti pojedinih stihova – to je razina visoko iznad one kojoj su namijenjeni i Aldova i Divova *Ilijada*.

“Aristarhowska” je, tekstualno-kritička, razina čitanja možda ona najstručnija. No, uvid u sačuvane primjerke Aldovih izdanja *Ilijade* – i u bilješke na njihovim marginama – svjedoči da je raspon između Aldova i Divova “elementarnog” i Aristarhova “ultra-stručnog” čitanja vrlo širok, i da su drugi renesansni čitaoci zauzimali različite točke unutar toga raspona. Pokazat ćemo to na primjerku Aldove *Ilijade* iz 1524. koji se danas čuva u Bavarskoj državnoj knjižnici, pod signaturom A.gr.a. 1047-1.²¹ Na stranici uz stihove A 234-263, gdje bijesni Ahilej najavljuje osvetu Agamemnonu, da bi potom Nestor počeo svoj posrednički govor, zabilježene su sljedeće rukopisne marginalije:

Per sceptrum iurat
Budeus in Pa. mox post principium
Erasmus Nestorea eloquentia

Prva je bilješka očito orijentacijsko pomagalo, “kratak sadržaj” stihova A 234-238:

ναὶ μὰ τόδε σκῆπτρον, τὸ μὲν οὐ ποτε φύλλα καὶ ὄζους
φύσει, ἐπεὶ δὴ πρῶτα τομὴν ἐν ὄρεσσι λέλοιπεν,
οὐδ’ ἀναθλήσει· περὶ γάρ ῥά ἐ χαλκὸς ἔλειψε
φύλλά τε καὶ φλοιὸν· νῦν αὐτέ μιν υἱὲς Ἀχαιῶν
ἐν παλάμῃς φορέουσι δικασπόλοι, οἳ τε θέμιστας
πρὸς Διὸς εἰρύεται· ὃ δέ τοι μέγας ἔσσεται ὄρκος·

²⁰ Tumačenja prema Bird, .

²¹ URN digitalnog faksimila: urn:nbn:de:bvb:12-bsb10169358-1.

Daljnje dvije, međutim, upućuju na tekstove izvan *Ilijade*, i to na djela slavnih humanista. Prvi zapis odnosi se na *Annotationes in XXIV libros Pandectarum* (1508) Guillaumea Budéa. Ondje se pri početku zaista citiraju stihovi A 236-238, zajedno s tumačenjem Eustatija iz Tesalonike:

Eustathius enarrans illud Homericum in primo Iliados, νῦν αὐτέ μιν υἱες Ἀχαιῶν ἐν παλάμῃς φορέουσι δικασπόλοι, οἳ τε θέμιστας πρὸς Διὸς εἰρύονται, dicen et themin idem esse autumat, propterea inquit dicaspolos, id est eos qui circa reddenda iura versantur, Thesmophylacas esse significat, id est legum et institutorum custodes diuinitus praefectos.²²

Druga se bilješka poziva na Erazmova *Adagia* (1508), na izreku ASD 156:

NESTOREA ELOQVENTIA

Consimilem ad modum Nestoris Pyliorum ducis facundia in pro-uerbium abiit, si quando senilem suauiloquentiam significamus. Nam huic Homerus vt tria secula, ita plus quam mellitam quandam facundiam affingit. Sic enim ait in Iliados α:

Τοῖσι δὲ Νέστωρ

Ἴδρυεπῆς ἀνόρουσε, λιγὺς Πυλίων ἀγορητής,

Τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή,

id est

Post hos assurgit Pylius dux ille disertus Nestor, cuius ab ore fluit vox melle liquenti Dulcior.

Quem locum imitans Theocritus autore Plutarcho scripsit in Bucolicis:

Οὔνεκά οἱ γλυκὺ μούσα κατὰ στόματος χέε νέκταρ,

id est

Propterea quod in os illi praedulce camoena Infudit nectar.

²² Budé, *Annotationes in 24 Pandectarum Libros*, f. VI.

Huc spectat et Horatianum illud: Fidis enim manare poetica mella / te solum.²³

Javljaју se i druge vrste marginalija. Uz stih A 303, αἰψά τοι αἶμα κελαινὸν ἐρωήσει περὶ δουρί, anonimni čitalac ispisuje na margini (obrnutim redom) κελαινὸν αἶμα, možda privučen homerskim epitetom. To su bilješke stilističke ili retoričke prirode.²⁴

U stihovima A 310-311, βῆσε θεῶ, ἀνὰ δὲ Χρυσήϊδα καλλιπάρηον / εἶσεν ἄγων· ἐν δ' ἄρχος ἔβη πολύμητις Ὀδυσσεύς, potcrtane su sintaktički i morfološki izazovnije riječi ἀνὰ i εἶσεν. Mada je ἀνὰ ovdje upotrijebljeno kao prilog, a ne prijedlog, zapisivač gramatičke bilješke možda je razmišljao o mogućnosti tmeze (nepotvrđenog) glagola *ἀνίζω.

Homerska su *realia* istaknuta potcrtavanjem i marginalnom bilješkom uz A 314, οἱ δ' ἀπελυμαίνοντο καὶ εἰς ἄλλα λύματα βάλλον, gdje je potcrtano καὶ εἰς ἄλλα λύματα βάλλον, a na margini stoji *Purgandi religio*.

S kritikom teksta ima veze bilješka uz A 358, καρπαλίμως δ' ἀνέδνυ πολιῆς ἀλὸς ἡτύτ' ὁμίχλη. *Varia lectio* zapisana je ovako: ὁμίχλη alii.

Intertekstualne su bilješke uz A 465 i 469. Prvo mjesto, Homerov stih μίστυλλον τ' ἄρα τᾶλλα καὶ ἀμφ' ὀβελόισιν ἔπειραν, ὥπτησάν τε περιφραδέως, ἐρύσαντό τε πάντα, čitalac komentira upućujući na Marcijalov epigram 1, 50: Hoc loco Martialis iocatur in cocum.²⁵ Uz A 469, αὐτὰρ ἐπεὶ πόσιος καὶ ἐδητύος ἐξ ἔρον ἔντο, zapisano je: Virg. 8 vers. 84. Ovdje se radi o omašci; zapisivač je htio

²³ Erasmus, Poll-van de Lisdonk, Mann-Phillips i Robinson. *Opera omnia Desiderii Erasmi: Ordinis secundi tomus secundus. Prolegomena – Adagiorum chiliarum I, centuriae I-V. Adagia 1-500*. Adagium 156. Nepoznati čitalac primjerka iz Bavorske državne knjižnice i kasnije nastavlja bilježiti paralele s *Adagia*: Erasmus a fronte atque a tergo (uz A 343 = Adag. 2053), Erasmus lubentis aperte loqui (uz A 363 = Adag. 2704), Erasmus pollicentis se promissa praestare (uz A 526 sq. = Adag. 2705 Pollicentis se promissa re praestitutum).

²⁴ Slična je bilješka uz A 371 ἦλθε θοὰς ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν χαλκοχιτώνων, gdje je potcrtano Ἀχαιῶν χαλκοχιτώνων. Stih je označen i zvjezdicom, ali nije jasno ima li taj znak veze s Aristarhovim asteriskom, ili naprosto služi isticanju.

²⁵ Mart. 1, 50 glasi: si tibi Mistyllos cocus, Aemiliane, uocatur, / Dicatur quare non Taratalla mihi?

uputiti na *Eneidu* 8, 184, gdje se nalazi Vergilijeva verzija ovog Homero-va stiha: *Postquam exempta fames et amor compressus edendi*.

Pomno anotiran primjerak Aldove *Ilijade* iz 1524. u Bavarskoj državnoj knjižnici pokazuje kako čita netko – možda neki sveučilišni profesor – čiji su interesi korak dalje od prvog upoznavanja s Homerovim djelom, netko tko raspolaže priličnim gramatičkim, retoričkim, filološkim i književnim znanjem; takvo čitanje možda nije filološko poput onoga u sholijama kodeksa Venetus A, ali svakako jest humanističko.

Zaključak

Sačuvana nam građa omogućava da pratimo kako su u renesansi čitali Homera. U takvu građu ulaze tragovi i indicije čitanja: složen sustav srednjovjekovnih sholija kodeksa Venetus A, Vallin elegantan prijevod, Aldova grčka *Ilijada* i s njom usklađena Divova *ad verbum* verzija, bilješke nepoznatog učenog čitaoca u primjerku Aldove *Ilijade* u Bavarskoj državnoj knjižnici. Tragovi se raspoređuju po spektru. Na jednom je njegovu kraju Divova ambicija da se maksimalno približi jezičnom izrazu grčkog teksta. Ta ambicija vodi do potpune podređenosti prijevoda izvorniku – podređenosti koja, s ciljem razumijevanja Homerova grčkog, dovodi do zanemarivanja latinskih stilskih konvencija, do *nesamostalnosti* Divova teksta. Pomniji će pregled, međutim, pokazati da Divo nije *isključivo* filolog (ili profesor grčke gramatike), ili barem da to nije u današnjem smislu. Tako sugeriraju marginalni naslovi u Divovu Homeru. Dijelom preuzeti iz Vallina prijevoda, ali i dopunjavani i prošireni, katkad i mijenjani, oni signaliziraju interes za *retoričkog* Homera (suprotno današnjoj situaciji, za humaniste su i lingvistika i retorika podjednako bitne komponente obrazovanja). Divovi marginalni naslovi također impliciraju da se knjiga obraća čitaocu koji će “sirovu građu” doslovnog prijevoda znati preoblikovati u kompetentan latinski; čitaocu, dakle, čija je jezična kompetencija u *grčkom* doduše treba podršku, ali je već savladao elegantno izražavanje na *latinskom*.

Promatramo li Divov prijevod iz današnje perspektive, lako ćemo ga uzeti “zdravo za gotovo”. Lako ćemo potcijeniti ono što je Divo *ostvario*, raspolažući znatno ograničenijim pomagalicama, uz znatno ograničeniju

dostupnost tih pomagala. Usporedba s daljnjim povijesnim čitanjima i čitaocima pruža nužnu dubinu kontekstu Divova prijevoda. Kodeks Venetus A, u Veneciji Divova doba, kao dio Bessarionove zbirke, pohranjen u Duždevoj palači – ujedno i sofisticiran primjer sholija kakve su Divu mogle biti na raspolaganju – nudi specifična, visoko specijalizirana filološka tumačenja. Ona su znatno iznad razine kojoj je namijenjen Divov prijevod. Nešto bliže na skali mogućnosti, bilješke nepoznatog čitaoca u primjerku Aldove *Ilijade* koji se danas čuva u Bavarskoj državnoj knjižnici, bilješke sažete, ali raznolike, pokazuju kako je Homerov ep studirao obrazovan humanistički Divov suvremenik, zainteresiran i za jezik, i za *realia*, i za odjeke u rimskoj i novolatinskoj književnosti. Takav je suvremenik krunska točka puta koji počinje prvim čitanjem *Ilijade*, onim uz pomoć školskog prijevoda Andree Diva. Prijevoda koji, ispostavlja se, nije ni odviše brz ni odviše spor.

Prilog

Tekst marginalija u Divovu prijevodu *Ilijade*, pjevanja B, Γ, I, Ψ, Ω.

Grafija je djelomično normalizirana. Pokrate su razriješene. Očite pogreške naznačene su uskliknikom (!).

Uspoređeno s marginalijama u Vallinom prijevodu. Siglom *V* označene su marginalije koje se podudaraju (npr. *Somnium ad Agamemnonem mittitur V*). Sigla *V* s tekstem (npr. *Vlyssis oratio ad Gręcos. V: Vlyssis uerba ad Graecos*) omogućava uvid u razliku u formulaciji između Valle i Diva. Izostanak sigle znači da marginalije *nema* u Vallinu izdanju. Na manje pravopisne razlike između Vallinih i Divovih marginalija nismo upozoravali.

Priređeno prema digitalnom faksimilu primjerka: *Homerus i Divus, Andreas. Ilias. Venetiis: Jacobus a Burgofrancho, 1537*. Primjerak u Bavarskoj državnoj knjižnici, signatura 941661 A.gr.a. 1200 941661 A.gr.a. 1200, urn:nbn:de:bvb:12-bsb10169377-6. Internet. Pristupljeno 7. ožujka 2016.

Vallin prijevod prema digitalnom faksimilu primjerka: *Homerus i Valla, Laurentius. Ilias. Coloniae: Hero Alopecius, 1522*. Primjerak u

Bavarskoj državnoj knjižnici, signatura A.gr.a. 1196, urn:nbn:de:bvb:12-bsb00014352.2. Internet. Pristupljeno 7. ožujka 2016.

Iliadis B Homeri compositionis

Vita autem somnium habet, concionem; et naues enumerat.

- Iupiter ceteris alijs dormientibus somnum non capit.
- Somnium ad Agamemnonem mittitur *V*
- Principis cura. *V*
- Princeps solidam noctem dormire non debet
- Agamemnon somnium suum exponit *V*
- Nestoris oratio. *V*
- Nestor somnio Agamemnonis acquiescendum censet.
- Sceptrum Agamemnonis. *V*
- Agamemnon militibus. *V*
- Comparatio Euri atque Austri
- Iuno Palladem ad Graecos mittit.
- Pallas Vlyssi. *V*
- Vlyssis oratio ad Gręcos. *V: Vlyssis uerba ad Graecos.*
- Regibus dignitas ab Ioue tribuitur
- Thersitę importunitas ac loquacitas. *V*
- Vlysses Thersitę *V*
- Vlysses Agamemnoni et Gręcis. *V: Vlysses Graecis*
- Gręcis in Aulide uisum portentum. *V: Portentum Graeciae(!) uisum in Aulide.*
- Calchantis uaticinium. *V*
- Nestor Graecis.
- Agamemnon Nestori. *V*
- Decem Nestores optat Agamemnon. *V*
- Agamemnon summos Gręcorum in conuiuium uocat.
- Menelaus non uocatus accedit fratris conuiuium.
- Iupiter imploratur ab Agamemnone.
- Nestor Agamemnoni. *V*
- Graeci ad pugnam se parant. *V*
- Comparatio foliorum et muscarum.

- Comparatio opibeorum(!)²⁶
- Agamemnon Græcorum eminentissimus.
- Comparatio tauri.
- Poeta Musas inuocat.

Iliadis denumeratio navium, vel boeotia.

- Catalogus Graecorum. V
- Boeotii. V
- Phocenses V
- Locrenses V
- Euboici V
- Athenienses V
- Erectheus
- Salamini V
- Argiui V
- Mycenei V
- Thamyris fabula V
- Arcades V
- Vlysses V
- Aetoli V
- Cretenses V
- Rhodii V
- Nireus Graecorum formosissimus V
- Philoctetes V
- Podalirius et Machaon filii Aesculapii V: *Podalirius Machion*
- Menepolemus
- Prothous princeps Magnethum
- Equę Eumeli uelocissimę
- Ajax fortissimus
- Achilles Graecorum omnium fortissimus
- Polites
- Iris mittitur ad Troianos

²⁶ Fortasse legendum opilionum.

- Iris ad Hectorem
- Myrines sepulchrum
- Troiani in aciem prodeunt.
- Aeneas Dardanis pręest.
- Acamas copiis Thracum pręerat.
- Pandarus Lycaonis
- Adrastus et Amphius filii Percosii.
- Hyrtacides Asius
- Hippothous Pelasgis dux
- Pyleus
- Pirous
- Euphemus dux Ciconum
- Pyrechmes
- Paphlagones
- Alixonum principes
- Mysiorum principes
- Phrygiorum principes

Iliadis Γ Homeri compositionis

Gamma autem circa Helenam solis bellum est maritis.

- Comparatio gruum
- Gruum cum Pygmeis bellum.
- Paridis temeritas *V*
- Alexander prouocat fortissimum quenquam
- Comparatio leonis.
- Tremor Paridis *V: Timor Paridis*
- Hectoris reprehensio in Paridem *V: Hector in Paridem*
- Paris Hectori *V*
- Deorum dona nemini objicienda.
- singulare certamen Paridis cum Menelao *V*
- Iuuentus instabilis
- Iris ad Helenam. *V*
- Comparatio cicadarum
- Priamus Helenae *V*

- Agamemnonis descriptio
- Helena spectatrix sui certaminis enarrat Priamo Graecorum ducum nomina.
- Vlysses describitur
- Menelaus et Vlysses Helenam repetitum ueniunt.
- Menelai oratio qualis. *V*
- Vlyssis oratio qualis. *V*
- Castor equorum domitor
- Helena fratres suos ad Troiam desyderat
- Alexander decernitur cum Menelao pugnari(!).
- Priamus in campum uenit ad percutiendum foedus.
- Foederis rumpendi ritus.
- Foedus feritur. *V*
- Menelai oratio ad Iouem.
- Venus Alexandrum liberat. *V*
- Grea anus Helenę fidissima comes.
- Venus ad Helenam.
- Paris respondet Helenę.
- Helena ad Paridem in cubiculum intrare coacta a Venere.
- Agamemnonis oratio ad Troianos.

Iliadis I Homeri compositionis.

Ex legatione autem Achillis non persuasi, est Iota.

- Agamemnon suis fugam suadet. *V*
- Diomedes Agamemnoni. *V*
- Nestoris uerba. *V*
- Ascalaphus et Ialmenus Martis filii.
- Nestor rursum Agamemnoni *V: Nestor rursum.*
- Suadet Nestor reconciliationem Achillis. *V*
- Agamemnon uult placare Achillem. *V*
- Mittuntur legati ad Achillem. *V*
- Achilles cithara canit, et cuius sit.
- Patroclus conuiuium parat legatis.
- Ajax Phoenici.

- Vlysses Achilli. *V*
- Achilles Vlyssi. *V*
- Achilles dona Agamemn. aspernatur, nec reconciliari uult.
- Anima semel efflata nunquam remigrare potest.
- Phoenicis ad Achillem oratio. *V: Phoenix Achilli.*
- Dii quanuis natura digniores, nobis placantur.
- Praeces Iouis filiae sunt. *V*
- Curetes.
- Aper deuastans agrum Calydonium.
- Meleager aprum occidit.
- Cleopatra uxor Meleagri.
- Aetolorum principes Meleagrum adeunt.
- Achilles Phoenici *V*
- Aiax Vlyssi et Achilli. *V*
- Achilles Aiaci. *V*
- Legati ab Achille recedunt implacato.
- Agamemnon primus sciscitatur de responso Achillis.
- Vlysses Agamemnoni.
- Diomedes ad Agamem. *V: Diomedes Graecis.*

Iliadis Ψ Homeri compositionis.

Psi, Danais certamen dans perfecit Achilles.

- Gręci deplorant Patroclum. *V*
- Achilles Hectorem trahit circum Patrocli sepulchrum.
- *V: Achilles ad Agamemnonem it coenatum.*
- Patrocli umbra Achilli se ostendit. *V: Patrocli umbra Achilli in somno apparet.*
- Achilles Patrocli animam alloquitur. *V: Achilles umbrae Patrocli.*
- Achillis coma ab ipso incisa.
- Patroclus crematur.
- Venus Hectoris corpus rosaceo et diuino oleo perfudit.
- Iris ad uentos properat.
- Achillis oratio ad Graecos principes *V: Achilles Agamemnoni et caeteris Graecis*

- Achilles in honorem patrocli ludos instituit. *V: Ludi fiunt in honorem Patrocli uita defuncti.*
- Equestre certamen in honorem Patrocli. *V: Equestre certamen seu ludi.*
- Prudentia quid possit.
- Diomedes uictor in equestri certamine. *V: Diomedes primus in equestri certamine uictor beneficio Palladis.*
- Antilochus equestri certamine uincit Menelaum, non uirtute sed astu. *V: Secundus uictor Antilochus. Tertius Menelaus*
- *V: Quartus Meriones*
- *V: Quintus Eumelus*
- Pugilum certamen. *V: Certamen pugilum ordine secundum.*
- Epeus uictor inter pugiles.
- Ajax et Vlysses in palestram descendunt. *V: Tertium certamen palaestrarum.*
- Certamen eorum qui pedum cursu contendere uellent. *V: Quartum certamen eorum, qui cursu pedum certare uellent.*
- Certamen telis certantium. *V: Certamen quintum, telis certantium.*
- Certamen disco certantium. *V: Sextum certamen disco certantium.*
- Certamen sagittariorum. *V: Septimum certamen sagittariorum*
- Certamen iaculatorum *V: Octauum iaculatorium*

Iliadis Ω Homeri compositionis.

Omega, Priamus mortuum filium accipiens, dona dedit Achilli

- *V: Achilles Hectorem circum Patrocli sepulchrum trahit.*
- Dii super Hectoris sepultura inter se contendunt *V: Dii inter se de sepultura Hectoris contendunt*
- Iris mittitur ad Priamum.
- Iupiter Thetidi mandata dat ad Achillem, ut accepto precio Hectorem patri restituat. *V: Iuppiter Thetidi mandata dat ad Achillem, ut accepto redemptionis precio Hectoris corpus Priamo reddat.*
- Priamus iussu Iouis redimendi Hectoris causa ad Achillis accedit tentorium. *V: Nunciatur Priamo, ut filii corpus redempturus ad naues contendat.*

- Hecuba Priamo, ne Achilli se credat, suadet. *Vxor Priamo ne Achilli se credat suadet.*
- *V: Priamus ab uxore non persuasus, ire ad Achillem destinat.*
- Tamia ancilla Priami.
- Iupiter ad Mercurium.
- *V: Priamus Hectoris redimendi gratia urbem egreditur*
- Mercurii uirga et talaria. *V: Mercurius Priamum ducturus talaria et uirgam caepit.*
- Pili ex timore surrecti(!) sunt
- Mercurius Priamum ad Achillem ducit et reducit
- Priamus ingreditur ad Achillem. *V: Priamus ad Achillem ingreditur*
- Priami apud Achillem preces. *V: Priami ad Achillem preces.*
- Achilles Priamum prostratum erigit.
- Dolia duo in limine Iouis, alterum bonis, alterum malis plenum. *V: Duo dolia in limine Iouis*
- Hectoris corpus patri redditur, sed soluto pretio. *V: Hectoris corpus patri redditur, sed soluto redemptionis precio.*
- Niobes liberi ab Apolline et Diana sagittis confixi. *V: Niobes liberi*
- Vbi Niobe sit in saxum deformata.
- *V: Quot dies absumpti in sepeliendo Hectore.*
- *V: Mercurius Priamo*
- Hector in urbem refertur. *V: Hector in urbem infertur.*
- Hector ab uxore et matre deploratur. *V: Vxor et mater Hectori occurrunt*
- *V: Vxor Hectori mortuo.*
- Hecuba Hectorem deplorat. *V: Mater Hectori.*
- Helena Hectorem deplorat. *V: Helena Hectori.*
- Annus uigesimus aduentus Helenae ad Troiam
- Hectoris rogos et sepultura *V*
- Hector nouendies comploratus decima demum die humatur

Summary

It is easy to underestimate Divus' translation of Homer: his achievement may easily seem somewhat granted. However, Divus' resources

were very limited and far from easily accessible. Addressing the question of the so-called *marginalia*, this paper pays attention to several editions of Divus' translation of Homer. The preserved materials allow us to closely follow the way Homer was read during the Renaissance: among these materials we find such examples as the codex Venetus A, the translation by Valla, Aldus' Greek *Iliad* and Divus' *ad verbum* version as well as the hand-written notes made by an unknown reader in the Aldus' *Iliad* kept by the Bayerische Staatsbibliothek. A close examination of texts and marginalia will show that Divus was not only a philologist (or a professor of Greek). Divus' marginalia actually imply that the book is intended for a reader who is able to process the "raw material" into competent Latin. It is self-understood that such a reader must have mastered elegant Latin already.

Literatura

- Bird, Graeme. Critical Signs-Drawing Attention to "Special" Lines of Homer's *Iliad* in the Manuscript Venetus A. *Recapturing a Homeric Legacy: Images and Insights from the Venetus A Manuscript of the Iliad*. Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University: Washington, D.C., 2009, str. 89-116.
- Blackwell, Christopher D. i Dué, Casey. Homer and History in the Venetus A. *Recapturing a Homeric Legacy: Images and Insights from the Venetus A Manuscript of the Iliad*. Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University: Washington, D.C., 2009, str. 1-18.
- Bradley, Beatrice. Constructions of Authorship in Valla's *Iliad*. *Homer Among the Moderns: Volumes from the Bibliotheca Homerica Langiana*. Chicago: Ada Palmer, 2015. Internet. Pristupljeno 7. ožujka 2016.
- Budé, Guillaume. *Annotationes in 24 Pandectarum Libros*. Parisii: Badius Ascensius, 1521.
- Dué, Casey (ur.). *Recapturing a Homeric Legacy: Images and Insights from the Venetus A Manuscript of the Iliad*. Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University: Washington, D.C., 2009.

- Du  , Casey i Ebbott, Mary. *The Homer Multitext project*. 2015. Internet, pristupljeno 8. o  ujka 2016.
- Erasmus, Poll-van de Lisdonk, M.L, van, Mann-Phillips, M. i Robinson, C. *Opera omnia Desiderii Erasmi: Ordinis secundi tomus secundus. Prolegomena – Adagiorum chiliarum I, centuriae I-V. Adagia 1-500*. Amsterdam: Huygens instituut – Brill, 1993.
- Fuente Santo, Juan de la. Introducción. Mariner de Alagón, Vicente. *Batracomiomaquia e Himnos homéricos*. Alcañiz - Madrid: Instituto de Estudios Humanisticos, 2009, str. XV-CCXCV.
- Homerus i Divus, Andreas. *Ilias*. Venetiis: Jacobus a Burgofranco, 1537. Primjerak u Bavarskoj dr  avnoj knji  nici, signatura 941661 A.gr. a. 1200 941661 A.gr.a. 1200, urn:nbn:de:bvb:12-bsb10169377-6. Internet. Pristupljeno 7. o  ujka 2016.
- Homerus i Valla, Laurentius. *Ilias*. Coloniae: Hero Alopecius, 1522. Primjerak u Bavarskoj dr  avnoj knjižnici, signatura A.gr.a. 1196, urn:nbn:de:bvb:12-bsb00014352.2. Internet. Pristupljeno 7. ožujka 2016.
- Jovanović, Neven et al. (ur). *Croatiae auctores Latini*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009. Internet. Pristupljeno 8. ožujka 2016.
- Lučin, Bratislav. O marginalnim bilješkama u Juditi. *Colloquia Maruliana* V. Split: Književni krug, 1996, str. 31-56.
- Sowerby, Robin: The Homeric Versio Latina. *Illinois Classical Studies*, 21, 1996, str. 161-202.